

Дэнатат мадыфіката відавой матывацыі ўваходзіць у той жа клас, што і дэнатат зыходнага слова. Пры наяўнасці агульных катэгарыяльных і родавых сем выяўляецца розніца ў характары семнага саставу зыходнага і вытворнага значэнняў, якая заключаецца ў наяўнасці дыферэнцыяльнай семы. Гэта сема дазваляе выдзеліць дэнатат, названы мадыфікатам, з агульнага ліку прадметаў яго ж класа, напрыклад: *гліна* — *суглінак* (рус. *глина* — *суглинок*), *зебра* — *зеброід* (рус. *зебра* — *зеброид*). Такія адносіны з'яўляюцца тыповымі для адносін паміж мадыфікатамі і зыходнымі словамі, менавіта ў семантычную структуру мадыфіката ўваходзіць катэгарыяльная сема «прадмет», захоўваюцца канкрэтызуючая сема «адушаўлёнасць» ці «неадушаўлёнасць» і родавая сема «глеба», «птушка», «тэрмін сваяцтва» і г. д. Наяўнасць родавай дыферэнцыяльнай семы дазваляе стварыць індывідуальнасць таго ці іншага слова. Семантыка зыходнага слова ў фарміраванні значэння мадыфіката такога тыпу заключана ў тым, што яна з'яўляецца дыферэнцыяльнай семай.

Дзвюх-чатырохкампанентная сінтагма — найбольш тыповая для семантыкі мадыфіката відавой матывацыі, напрыклад: *айчыым* (рус. *отчим*) 'няродны бацька'; *падлешчык* (рус. *подлец, подлещик*) 'рыба, якая нагадвае лясца'. Мадыфікаты гэтай разнавіднасці адносяцца да дэрываўтаў, значэнне якіх складаецца з сем частак слова. Выражае значэнне падабенства словаўтваральны сродак: *каракуль* — *падкаракуль* (рус. *каракуль* — *подкаракуль*) 'футра, якое нагадвае каракуль'. Катэгарыяльнае значэнне выражаецца матывавальнай асновай і словаўтваральным сродкам, які таксама паказвае і на граматычнае значэнне слова.

Сфера выкарыстання мадыфікатаў са значэннем падабенства дзвюх разгледжаных груп у беларускай і рускай мовах прадстаўлена наступнымі семантычнымі падгрупамі:

І. Прадметы рэчаіснасці: 1) неадушаўлёныя прадметы (сельскагаспадарчыя прылады, механізмы і іх дэталі, ежа) — *вілка* (рус. *вилка*) 'назва розных дэталей, прыстасаванняў з раздвоеным канцом'; *вушка* (рус. *ушко*) — у іголки; *батончык* (рус. *батончик*) 'сорт цукерак'; 2) расліны і іх часткі (кветкі, трава) — *вочка* (рус. *глазок*) 'пупышка, зрэзаная з дрэва для прышчэпкі'; *пянёк* (рус. *пенек*) 'ножка грыба'; *лімонка* (рус. *лимонка*) 'сорт ігруш, падобных па сваёй форме на лімон'; 3) жывёлы (птушкі, зверы, насякомыя) — *валасень* (рус. *волосатик*) 'чарвяк, падобны на волас'; *пад'язак* (рус. *подъязок*) 'рыба, падобная на язя'; *пянёк* (рус. *пенек*) 'адрасткі на цэле птушкі, з якіх вырастае пер'я'.

ІІ. Абстрактныя паняцці: 1) фізічныя, хімічныя, біялагічныя з'явы, (тэрміны): *паліпоед* (рус. *полипoid*), *астэроід* (рус. *астероид*), *парабалоід* (рус. *параболоид*); 2) прыродныя з'явы: *смуга* (рус. *дымка*).

Шырокае выкарыстанне мадыфікатаў са значэннем падабенства ў абедзвюх блізкароднасных мовах тлумачыцца вялікай інфарматыўнасцю гэтых слоў, эканоміяй словаўтваральных сродкаў.

¹ Гл.: Русская грамматика / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. М., 1980. Ч. 1. С. 205.

² Гл.: Кобыш И. И. Семантические отношения в словообразовательной паре со значением подобия // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Гез. докл. II респ. конф. Гродно, 1986. С. 259.

³ Там жа. С. 260.

В. Л. СТАНКЕВИЧ

ДЗЕЯСЛОВЫ МЕНТАЛЬНАГА СТАНУ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Дзеясловы са значэннем «ментальны стан індывідуума» звычайна не разглядаюцца як самастойны лексіка-семантычны клас. Традыцыйна далейшае чляненне слоў, якія характарызуюцца адносінамі да ментальнай сферы ўнутранага свету чалавека, праходзіць не па прызнаку дзеянне/

стан, а ў адпаведнасці з тыпамі ментальнай дзейнасці. Так, напрыклад, вылучаюцца дзеясловы ведаў, разумення, мыслення, памяці і г. д.¹.

На наш погляд, гэта звязана з тым, што даследчыкі часцей за ўсё не ставяць перад сабой мэты размежаваць ментальную дзейнасць і ментальны стан. Яны лічаць такое проціпастаўленне нерэlevantным для размоўцы: для яго важна, што гаворка ідзе пра работу думкі наогул. Сапраўды, спецыфіка ментальнай дзейнасці ў тым, што яна як бы сумішчае ў сабе і прыметы статычнасці, і прыметы акцыянальнасці. Пры знешняй статычнасці назіраемых дынамічных праяў ментальныя акты, аднак, характарызуюцца высокай унутранай актыўнасцю, якая звязана з выпрацоўкай інтэлектуальных намаганняў. Менавіта ўнутраная актыўнасць мыслячага суб'екта² і дае пэўныя падставы лічыць гэту галіну жыцця чалавека дзейнасцю, а словы, што абазначаюць разнастайныя яе бакі,— акцыянальнымі.

Разам з тым, можна вылучыць цэлы шэраг дзеясловаў (яны звычайна адносяцца да лексіка-семантычных груп ведаў, думкі і разумення), якія кваліфікуюцца як дзеясловы ментальнага стану. Гэтыя дзеясловы адлюстроўваюць розныя ўласцівасці інтэлекту, але аб'яднаны шляхам уяўлення гэтых уласцівасцей: у іх лексічным значэнні змяшчаюцца ўказанні на ментальны стан, што ўзнік «як вынік інтэлектуальных намаганняў, якія папярэднічалі яму»³.

Для ўсіх дзеясловаў ментальнага стану характэрна адна і тая ж дэнататывная сітуацыя: існаванне ў свядомасці суб'екта якога-небудзь мысленнага аб'екта (ці, інакш кажучы, наяўнасць у «канцэптэуальнай карціне свету» суб'екта таго або іншага фрагмента)⁴.

У адрозненне ад іншых статычных дзеясловаў незакончанага трывання, значэнне стану, якое перадаюць гэтыя дзеясловы, можна ахарактарызаваць як блізкае да перфектнага. Такое значэнне перфектнасці «не супадае з граматыкалізаваным перфектным значэннем, што выражаецца формамі прошлага закончанага»⁵, таму што асноўную ролю ў яго стварэнні адыгрывае лексічная сема рэзультатывнасці, якая экспліцыравана ў дэфініцыях дзеясловаў ментальнага стану звязкай «мець». Гл., напрыклад, асноўнае значэнне дзеяслова *ведаць*: 1) знаць што-н., мець уяўленне пра што-н.» (ТСБМ. Т. I. С. 473).

Наяўнасць у лексічным значэнні гэтых дзеясловаў кампанента «вынік ментальных актаў» выклікае некаторую супярэчнасць паміж іх лексічнай і аспектуальнай семантыкай, таму што звычайна «незакончанае трыванне не выражае ніякіх адносін да факта завяршэння дзеяння»⁶. Значаная супярэчнасць знаходзіць сваё выражэнне ў тым, што парныя па віду дзеясловы ментальнага стану дапускаюць у пэўных кантэкстах магчымасць замены аднаго трывання другім без змянення асноўнага сэнсу выказвання. Так, напрыклад, у семантычным плане становяцца адэкватнымі формы:

— неактуальнага цяперашняга часу незакончанага трывання і прошлага перфектнага трывання: *У першую секунду я не разумею (зразумеў), што здарылася, і, толькі адчуўшы пад сабой дол, няпэўна здагадваюся (здагадаўся): міна?*. (В. Быкаў. Мёртвым не баліць);

— актуальнага цяперашняга незакончанага трывання і будучага закончанага трывання: *Яму здаецца (здасца) часам, што гэта ён — цар, а з імператарам, няхай і бязвольным, але капрызным, так не жартуюць* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім);

— простага будучага часу закончанага трывання і складанага будучага незакончанага трывання: *Я запамню (буду помніць) твае словы*;

— прошлага закончанага і незакончанага трывання: *Ён ужо разумеў (зразумеў), што гэтае пісанне не прынясе яму радасці, але і не ведаў, як было адмовіцца* (В. Быкаў. Кар'ер). Падобная сінанімія форм закончанага і незакончанага трывання, у сваю чаргу, можа служыць адным з крытэрыяў наяўнасці ў семантыцы ментальных дзеясловаў лексічнай семы «рэзультатывнасць».

Поруч з акцэнтаваным значэннем стану рэзультатывнага валодання

інфармацыяй, семантыка якога прэваліруе над другімі элементамі семнай структуры слова, ментальныя дзеясловы могуць перадаваць таксама і эпістэмічны стан. Для таго, каб выразіць гэты стан, ужываецца шэраг дзеясловаў ведаў і думкі (*лічыць, ведаць, думаць, меркаваць* і пад.), значэнне якіх з'яўляецца складаным комплексам семантычных элементаў «інтэлект», «стан», «ацэнка».

Моўным карэлянтам сітуацыі эпістэмічнага стану з'яўляецца канструкцыя ментальнага дзеяслова з прэдыкатным актантам, які абазначае цэлую прапазіцыю (суджэнне). Семантыка ментальных дзеясловаў у такога тыпу канструкцыях адпавядае семантыцы прапазіцыйнай устаноўкі ці модуса, якія адлюстроўваюць розныя аспекты адносінаў суб'екта ўстаноўкі ці модуса, да зместу прапазіцыі (дыктума). Дзеясловы эпістэмічнага стану выражаюць адносіны суб'екта ўстаноўкі да рэальнасці сітуацыі, якая з'яўляецца дэнататам уводзімай імі прапазіцыі. У рамках мадальнага проціпастаўлення рэальнасць/іррэальнасць вылучаецца цэлы спектр ацэнак суб'ектам сапраўднасці прапазіцыі: «верагодна», «дакладна», «неверагодна», «недакладна»⁷. Імпліцытна яны змяшчаюцца і ў семнай структуры дзеясловаў эпістэмічнага стану, хаця іх дэфініцыі ў тлумачальных слоўніках, як правіла, не паказваюць на гэта. Аднак значэнне ацэнкаў, рэалізаванае данымі дзеясловамі ў пазіцыі прапазіцыянальнага (ці модуснага) прэдыката, выяўляецца пры трансфармацыі гэтых сінтаксічных структур шляхам інверсіі дыктума і модуса. У постпазіцыі дзеясловы эпістэмічнага стану змяшчаюцца эквівалентнымі ім у гэтай сітуацыі мадальнымі словамі, якія можна інтэрпрэтаваць як актуалізаваныя ацэначныя кампаненты значэнняў гэтых дзеясловаў. Напрыклад: *Мне здаецца, што ён ужо прыехаў* → *Тое, што ён ужо прыехаў, верагодна; Я сумняваюся, што ўжо ён прыехаў* → *Тое, што ўжо ён прыехаў, няпэўна*.

Часткова такі падыход да семантыкі ментальных дзеясловаў у канструкцыі з прэдыкатным актантам збліжаецца з трактоўкай выказвання як камунікатыўнай адзінкі, дзе модус разглядаецца як рэакцыя ўдзельнікаў камунікацыі на паведамленне⁸. Аднак «камунікатыўная трактоўка», калі давесці яе да лагічнага канца, адмаўляе гэтаму тыпу прэдыкатаў у самастойным дэнататыўным змесце, пакідаючы за імі толькі ацэначную семантыку. Між тым, побач з ацэнкай якога-небудзь факта, яны называюць і канкрэтную ментальную дзейнасць суб'екта, дзякуючы якой становіцца магчымым вычлененне гэтага першаснага факта з аб'ектыўнай рэчаіснасці, г. зн. ментальныя дзеясловы адлюстроўваюць дэнататыўную сітуацыю, а такім чынам, іх можна назваць «паўназначнымі прэдыкатамі».

Семантыка эпістэмічнага стану ў ментальных дзеясловах рэалізуецца толькі пры ўмове ўвядзення новай інфармацыі, паколькі ў гэтым выпадку ўзнікае неабходнасць выразіць адносіны суб'екта да верагоднасці паведамлення. Як правіла, найбольш поўна перадае новую інфармацыю цэлая прапазіцыя, дзе кожны структурны элемент адпавядае якой-небудзь частцы суджэння, а значыць, нясе акрэсленую інфарматыўную нагрузку. Таму першаснай формай рэалізацыі прэдыкатнага актанта (дэлібератыўнага аб'екта) пры дзеясловах эпістэмічнага стану належыць прызнаць *што*-даданую, якая мінімальна наміналізуе зыходную прапазіцыю, цалкам паўтарае яе структуру. Напрыклад: *Ён сягоння прыехаў дахаты* — *Я ведаю (тое), што ён сягоння прыехаў дахаты* (= *Тое, што ён сягоння прыехаў дахаты, я ведаю*). Нароўні са злучнікамі *што*, прапазіцыя можа быць актуалізавана таксама злучнікамі *каб* і *быццам*, якія спалучаюцца з шэрагам ментальных дзеясловаў. Так, напрыклад, словы *здавацца, уяўляць, дапускаць, упэўнены, перакананы* ўводзяць даданую пры дапамозе злучніка *быццам* (*Яна ўяўляе, быццам разумней за ўсіх на свеце*), а словы *сумнявацца, думаць, верыць, знаходзіць* — пры дапамозе злучніка *каб* (*Я сумняваюся, каб гэта былі яго ўласныя думкі*).

Фактыўныя дзеясловы эпістэмічнага стану, якія маюць на ўвазе са-

праўднасць уводзімай імі прапазіцыі, у якасці актуалізатара дапускаюць таксама пыталныя злучнікавыя словы і часціцу *ці*, што сігналізуе аб асаблівым статусе актуалізаванай прапазіцыі — статусе ўскоснага пытання (*Я ведаю, хто аўтар ананімі*). Як актуалізатар можна разглядаць і бяззлучнікавае афармленне паясняльных даданых (*Я памятаю: яна тады была вельмі прыгожая*). Разам з тым, калі дзеясловы думкі заўсёды звязаны з новай інфармацыяй (уводзімая імі прапазіцыя з'яўляецца вынікам канкрэтнай ментальнай дзейнасці суб'екта), то дзеясловы ведаў могуць уводзіць інфармацыю, якая не абавязкова змяшчае што-небудзь новае для адрасата. У гэтым выпадку адпадае неабходнасць устанаўлення верагоднасці паведамляемага, паколькі размова ідзе толькі аб валоданні некаторай інфармацыяй, сапраўдны змест якой можа быць любым. Значыць, сярод дзеясловаў ведаў неабходна адрозніваць дзеясловы ведаў аб рэчаіснасці, значэнне якіх адпавядае эпістэмічнаму стану, і дзеясловы стану інфармаванасці.

Для гэтай семантычнай групы слоў, у якую таксама ўваходзяць дзеясловы разумення, характэрны ўсе астатнія спосабы выражэння дэлібератыўнага аб'екта: пранаміналізацыя пры дапамозе слова *гэта* (*Я разумю гэта*), згортванне прапазіцыі да прэдыкатнага імені (*Я ведаю пра яго прыезд*), а таксама прамое ўказанне на рэферэнта (*Я ведаю Івана Міхайлавіча*).

Такім чынам, за кожным відам ментальнага стану, як правіла, замацаваны пэўныя тыпы сінтаксічных канструкцый, якія пры сістэматызацыі дзеясловаў ментальнага стану могуць выступаць у якасці ідэнтыфікатараў. Аднак у дзеясловах ведаў значэнне стану інфармаванасці можа праяўляцца і ў канструкцыях, што характэрны для дзеясловаў са значэннем эпістэмічнага стану. У гэтым выпадку асноўная дыферэнцыйная роля належыць кантэксту. Адзначым толькі некаторыя рысы, якія садзейнічаюць праяўленню ў дзеясловах ведаў семантыкі інфармаванасці: 1) наяўнасць спасылка на крыніцу інфармацыі, што сведчыць аб атрыманні ведаў «з другіх рук», іх пачатковай вядомасці: *З вопыту ведаў* (Агееў — В. С.), *такое мінае не хутка, прыйдзеца залегчы або ісці ў бальніцу* (В. Быкаў. Кар'ер); 2) указанне на розныя часавыя паказчыкі наступлення стану інфармаванасці (*даўно, ужо, з самай раніцы* і пад.), што таксама прадугледжвае вядомасць інфармацыі: *Але ён ужо ведаў, што цяпер, у вайну, не надта зважалі на ранейшы, даваенны статут...* (В. Быкаў. У тумане); 3) спалучаемасць з якаснымі прыслоўямі (*добра, цудоўна, выдатна* і пад.), якія ўказваюць на ступень інфармаванасці: *...Ён цяпер цвёрда ведаў, што ён любіць і што ненавідзіць, і адкуль у яго такі боль, і чаму ён ніяк не можа супакоіць сябе* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім); 4) наяўнасць у даданай частцы пабочных слоў (*магчыма, напэўна, дапушчальна* і пад.), якія ўказваюць на неакрэсленасць паведамлення, што не характэрна для ўласна ведання (у эпістэмічным сэнсе), таму што яно прадугледжвае вызначэнне сапраўднасці інфармацыі. Таму семантыка прэдыката *ведаць* ва ўмоўна дапушчальным выказванні тыпу: *Я ведаю, што ён, напэўна, не той, за каго сябе выдае* адпавядае ўжыванню гэтага дзеяслова ў адказе на рэпліку ў дыялогу: *Напэўна, ён не той, за каго сябе выдае. — Ведаю. Мне пра гэта ўжо казалі*, дзе гаворка ідзе толькі аб веданні некаторай інфармацыі⁹. Значэнне стану інфармаванасці адзначаецца пры ўжыванні дзеяслова *ведаць* і ў кантэкстах тыпу: *Табе пара вучыць урокі. — Я ведаю. Не трэба мне аб гэтым нагадваць*. У такім выпадку дзеяслоў *ведаць* ужываецца ў значэнні «памятаць», г. зн. набывае значэнне ведання некаторай інфармацыі і яе прысутнасці ў памяці¹⁰.

Такім чынам, дзеясловы ментальнага стану, інтэграваныя семантычным кампанентам «вышук ментальных актаў», з'яўляюцца даволі неаднароднай сукупнасцю слоў, дзе можна вылучыць дзве лексіка-семантычныя групы: дзеясловы стану інфармаванасці (*ведаць, дагадвацца, памятаць* і пад.) і дзеясловы эпістэмічнага стану (*лічыць, меркаваць думаць* і пад.). Асноўную ролю ў іх дыферэнцыяцыі адыгрывае характар дэлібе-

ратыўнага аб'екта, які спалучаецца з гэтымі дзеясловамі, а ў выпадку падабенства сінтаксічных канструкцый — дадатковая кантэкстная інфармацыя.

¹ Гл.: Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М., 1981; Лексико-семантические группы русских глаголов: Учебн. слов.-справ. Свердловск, 1988.

² Гл.: Алисова Т. Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений // ВЯ. 1970. № 2.

³ Скворецкая Е. В. Видовая специфика глаголов интеллектуального действия в русском языке (лексико-семантический класс и морфологическая категория) // Лексико-семантические группы современного русского языка. Новосибирск, 1985. С. 116.

⁴ Павилёнис Р. И. Проблема смысла: Современный логико-философский анализ языка. М., 1983. С. 240; Параўн.: Шатуновский И. Б. Эпистемические глаголы: Коммуникативная перспектива, презумпции, прагматика // Пропозициональные предикаты в логическом и лингвистическом аспекте: Тез. докл. рабочей группы. М., 1987. С. 129.

⁵ Бондарко А. В. Вид и время русского глагола (значение и употребление). М., 1971. С. 88.

⁶ Копечный Ф. Вопросы глагольного вида // Основы чешского синтаксиса. М., 1962. С. 197.

⁷ Гл.: Апресян Ю. Д. Прагматическая информация для толкового словаря // Прагматика и проблемы интенциональности. М., 1988. С. 11—12.

⁸ Г.: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М., 1976. С. 34.

⁹ Гл.: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. М., 1988. С. 125.

¹⁰ Гл.: Малькольм Н. Мур и Витгенштейн о значении выражений «Я знаю» // Философия. Логика. Язык. М., 1987. С. 247.

Л. І. СМОЛЬСКАЯ

ЗМЯНЕННІ Ё РОДАВАЙ ПРЫНАЛЕЖНАСЦІ НАЗОЎНІКАЎ БЛІЗКАРОДНАСНЫХ МОЎ

Катэгорыя роду ва ўсходнеславянскіх мовах у параўнанні са старажытнарускай змянілася нязначна. Стойкасць родавых значэнняў назоўнікаў абумоўлена тым, што ўжо ў старажытнасці была страчана змястоўная і склалася фармальна аснова родавай класіфікацыі¹.

Блізкасць рускай і беларускай моў не выключае дыферэнцыяцыі моўных з'яў, фактаў, якія нагадваюць адзін аднаго ў тых ці іншых адносінах, але якія маюць істотныя адрозненні. Гэтыя адрозненні з'яўляюцца вынікам заканамернага развіцця кожнай з блізкароднасных моў.

Як паказвае матэрыял, разыходжанні ў формах граматычнага роду рускіх і беларускіх эквівалентаў звязаны з перагрупіроўкай у сістэме скланення. Удакладненне сістэмы скланення назоўнікаў ішло ў адпаведнасці з прынцыпамі роду, яно пачалося ў дапісьмовы перыяд і працягвалася ў старажытнарускім, а пазней — ва ўсходнеславянскіх мовах.

Змяненні родавых значэнняў у параўнанні са старажытнарускай мовай, у тым ліку і такія, якія вызвалі разыходжанні паміж рускай і беларускай (а таксама украінскай) мовамі, сустракаюцца ў назоўнікаў, асновы якіх маюць канчатак *-i/b/*. Скланенне слоў з асновамі на *-i/b/* уключала імёны мужчынскага і жаночага роду з перавагай назоўнікаў жаночага роду (напрыклад, *гусь, госьць, радасць, мышь* і інш.). Пасля страты асновамі іх былых значэнняў і аб'яднання слоў вакол граматычнага роду назоўнікі мужчынскага роду адышлі ад свайго папярэдняга тыпу скланення і далучыліся да скланення асноў на *-o* мяккай разнавіднасці (тыпу конь)².

У беларускай мове змяненне роду назоўнікаў дадзенай групы адрозніваецца ад рускай мовы. Беларуская мова захоўвае спрадвечную форму мужчынскага роду, а ў рускай мове адбыўся пераход назоўнікаў у групу слоў жаночага роду, параўн.: рус. *боль* (ж. р.) — бел. *боль* (м. р.) рус. *тень* (ж. р.) — бел. *цень* (м. р.), рус. *шаль* (ж. р.) — бел. *шаль* (м. р.) і інш. Толькі слова *гусь* у беларускай мове з'яўляецца выключэннем: яно належыць да жаночага роду і служыць агульнай родавай на-